

KÉRI KATALIN

Nőtörténeti és lánynevelés-történeti kurzusok és kutatások a PTE Bölcsészettudományi Karán (hazai kitekintéssel)

A tanulmány rövid áttekintést ad arról, hogy a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán milyen, a nőttörténettel és lánynevelés-történettel kapcsolatos kutatások folynak, és milyen kurzusokon jelennek meg ezek a tématerületek. A bemutatás arra fókuszál, hogy a graduális és posztgraduális, illetve a doktori képzésben mely tartalmak jelenítik meg a gender-szemléletet. A tanulmány előzetesen kitér arra is, hogy Magyarországon és azon belül a PTE-n milyen főbb kutatómunka folyt, illetve milyen művek születtek az elmúlt évtizedekben, és lehetőségeinkhez képest az összehasonlító szemléletmódot megjelenítve nemzetközi kitekintést is teszünk. Ez a közelítési mód segít tisztázni azt, hogy milyen csatornákon át, mely személyek és művek közvetítésével érkeztek a nőneveléssel, a női léttel kapcsolatos eszmények, újító törekvések Magyarországra. Pécsi kutatásaink és kurzusaink ugyanakkor azt is megvilágítják, hogy melyek voltak a nőttörténet és lánynevelés-történet sajátos, nemzeti vagy regionális jellemzői. Azt gondoljuk, hogy a forrásközpontú, multiperspektívikus, problémátörténeti közelítésű neveléstörténet illetve a nőttörténet művelése nem csupán a nők múltjának pontosabb megismeréséhez járul hozzá, hanem a hatás- és recepcióvizsgálatok, az összehasonlító elemzések segítségével diákjainkat hozzásegíthetjük magának a magyar, illetve az európai keretek között értelmezett társadalomtörténetnek a pontosabb megértéséhez. A tanárképzésben a gender szempont érvényesítése (ami Pécsen leginkább a nevelés- és művelődéstörténeti kurzusokon, illetve az összehasonlító neveléstudomány területén jelenik meg) elengedhetetlen része a kompetencia-fejlesztésnek, hiszen önálló problémafeldolgozásra, kritikai gondolkodásra, szinkronisztikus és multiperspektívikus látásmódra, az esélyegyenlőség érvényesítésére készíti fel a hallgatókat.

Kulcsszavak: nőttörténet, lánynevelés-történet, gender tanulmányok a Pécsi Tudományegyetemen, a nőttörténet forrásai

A nőttörténeti kutatások főbb eredményei Magyarországon

Magyarországon a szélesebb körű nőttörténeti vizsgálódások a nyugati nőkutatásoknál később, az 1960-as években indultak. Ennek kezdeti lépései voltak azok a kutatások, amelyek a nők művelődési lehetőségeinek, a nőnevelés történetének a feltárását tűzték ki (lásd például OROSZ, 1962; NAGYNÉ, 1969). A következő évtizedekben a közgazdászok és szociológusok által készített, a női munkavállalás jellemzőivel és történeti alakulásával foglalkozó kutatások színesítették a palettát (KONZ, 1987). Később a nőttörténeti vizsgálódá-

sokban olyan új területek és témák jelentek meg, mint a prostitúció (LÉDERER, 1999), a bábáság és a házi cselédség (GYÁNI, 1973)¹ történetének vizsgálata. Különleges színfoltot jelentenek az utóbbi évtizedek néprajzi-antropológiai alapozású, a történettudományhoz is szorosán kötődő vizsgálódásai, melyek középpontjában leginkább a női szerepek történeti alakulásának feltárása állt (Küllös, 1999). Elmondhatjuk, hogy az 1990-es évekre Magyarországon is sokirányú és árnyalt nő kutatás alakult ki. Mostanra Magyarországon is kiszélesedett kutatások folynak a nők jogi helyzetének történeti változásait, a nőmozgalmak korszakait, a nők irodalomban, művészetekben, politikában (PETŐ, 2003) és tudományokban betöltött helyét, a nők szórakozási formáit, a női magánszférát, a női divatot és a női testet illetően, és egyre gyakrabban találkozhatunk egy adott történelmi korszak magyar vagy külföldi nőtörténetének komplex áttekintésével (SCHADT, 2003; KÉRI, 2008), jóllehet, máig kevés monografikus igényrel írott magyar nyelvű munka létezik, inkább a tanulmánykötetek (NAGY és S. SÁRDI 1997; BALOGH és S. NAGY, 2000; PETŐ, 2003) jellemzők.

Ezeknek a könyveknek az anyagát gyakran olyan, magyar vagy Magyarországon rendezett nemzetközi konferenciák előadásaiból állítják össze a szerkesztők, amely rendezvények sokat segítenek a magyarországi nőtörténeti kutatások intézményesülésében.² A nőtörténeti konferenciák közül kiemelhetők például az 1994-ben Budapesten Pető Andrea által rendezett *Women in History – Women's History*, az 1996-ban a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumban Nagy Beáta által szervezett *Női szerepek*, az 1997-es *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, az 1999-ben rendezett *Asszonyorsok a 20. században*, a 2002-ben tartott *Nő és férfi, férfi és nő*, 2004-ben *A szociális munka története és a társadalmi nemek 1900-1960* és 2007-ben Szegeden *A női/ferfi identitás és tapasztalat* című konferenciák, vagy a 2008-ban Budapesten tartott *A Vezető nő – A női vezető*, a szegedi *A nő és a test/iség* című tudományos tanácskozások.

A közelmúltban számos külföldi, nőekkel foglalkozó szakmunka is kiadásra került magyar nyelven. Ezek sorában igen jelentős a Balassi Könyvkiadó *Feminizmus és történelem* című sorozata, valamint a debreceni Csokonai Kiadó *Artemisz* könyvsorozata. Történelmi és egyéb tárgyú folyóirataink az elmúlt két évtizedben gyakran szenteltek tematikus számokat a nőtörténet és tágabb értelemben a nőtudomány eredményei bemutatásának.³

Említésre méltók azok a női életpályákat bemutató kötetek, amelyek a magyar történelem különböző korszakaiban élt életútját villantják fel a középkortól egészen közelmúltunkig. Közülük példaként említhető Péter Katalin kötete az erdélyi várúrnőről, Báthory Erzsébetéről (PÉTER, 1985), Fábri Anna számos magyar író nő rövid életrajzát közlő irodalomtörténeti könyve (FÁBRI, 1996), vagy az R. Várkonyi Ágnes szerkesztésében megjelent, híres magyar történelmi nőalakokat bemutató kötet (R. VÁRKONYI, 1997).

Több magyar kutató sokat tett az elmúlt években annak érdekében, hogy a magyarországi nőtörténet eddig feltárt részletei és összefüggései külföldön is ismertté váljanak⁴, illetve hogy összevessék a magyar és külföldi kutatási eredményeket (lásd például PETŐ, 2003)⁵. Mellettük említenünk kell azokat a külföldi kutatókat, akik a magyarországi nőtörténet különböző tématerületeiről és korszakairól készítettek jelentős publikációkat, vezettek egyetemi kurzust, mint például a finn Johanna Laakso (2014)⁶, vagy a *Shifting Voices. Feminist Thought and Women's Writing in Fin-du-Siècle Austria and Hungary* (Változó hangok. Feminista gondolkodás és női írárok a XIX. század végi Ausztriában és Magyarországon – Schwartz, 2008) című, az osztrák és magyar feminizmus jelenségeit összevető kötet szerzője, az Ottavai Egyetem német tanárnője, Agatha Schwartz. Számos olyan adatbázis⁷, válogatott bibliográfia és szemelvénygyűjtemény (FÁBRI 1999; FÁBRI és mtsai, 2006; KÉRI, 1999) is létezik ma már, amelyek segítik a nőtudománnyal foglalkozók kutatásait.

A nőnevelés történetével kapcsolatos művek

Az elmúlt több mint száz évben Magyarországon is sok adatot tártak fel és elemeztek a lánynevelés-történet kutatói. Hosszabb és rövidebb lélegzetű önálló monográfiák, tanulmánykötetek, szemelvénygyűjtemények, cikkek és esszék íródtak a leánynevelés és női művelődés történetének eddigi kutatási eredményeiről, valamint összefoglaló, a női emancipációval átfogóan, több szempontból foglalkozó művek részletei szólnak ugyanerről. Az első kutatási összefoglalások legtöbb esetben a 19. század végén formálódó magyar pedagógiai sajtóban, kiemelten például a Nemzeti Nőnevelés és a Magyar Paedagogia számaiban jelentek meg. A szintén a 19. század végétől megjelenő magyar neveléstörténeti kézikönyvekben és egyetemi előadásokon a lánynevelés-történet különböző részletei bizonyíthatóan jelen voltak. A hazai neveléstörténet első kiemelkedő tanárai, kutatói, szakírói, Garamszeghi Lubrich Ágost, Finácsy Ernő vagy Prohászka Lajos figyeltek tehát erre a téma területre, és műveikből kitűnik, hogy régi tudósaink kiválóan ismerték a nőnevelés-történet számos hazai és külföldi, elsődleges és másodlagos forrását. Ami a magyarországi nőnevelés történetét illeti, a 20. század első felében születtek meg Kornis Gyula tollából azok az első jelentős, a témára vonatkozó összefoglalások, amelyek mindmáig szilárd alapját képezik ezzel kapcsolatos ismereteinknek. A két világháború között már megfigyelhető volt az a – nem csupán hazánkban látható – jelenség, hogy a nőnevelés, a nőemancipáció történetének kutatói között megjelentek a nők is. Több korabeli lap, többek között és kiemelten is az 1935-ben Pécssett induló és hat évfolyamot megért Magyar Női Szemle is sok, a témához kapcsolódó, női kutatók tollából való írást közölt, köztük számos, híres nőalakról írott mikro-biográfiát, illetve neves gondolkodók nőkről, nőnevelésről szóló gondolatainak bemutatását. A II. világháború utáni években a lánynevelés történetének kutatása Magyarországon megtorpant, de egy-egy elemzés ekkor is napvilágot látott. Az 1960-as évektől viszont – hasonlóan a nő történet-írás más tématerületeihez – ismét fellendült. Ebben az évtizedben jelentős összegzések születtek, amelyeket aztán egy ideig alig követtek hasonlóké. Orosz Lajos összeállításában és igen alapos bevezetésével 1962-ben jelent meg a *A magyar nőnevelés úttörői* (OROSZ, 1962) című szemelvénygyűjtemény, amely a 18. század végétől az Osztrák-Magyar Monarchia dualista állammá szervezéséig (1867) mutatja be a magyar lánynevelés fejlődéstörténetét. Nagyné Szegvári Katalin jogtörténész az 1960-as évek végétől kezdve több olyan, a lánynevelésről, a női művelődésről írott alapmunkát (NAGYNÉ, 1969) tett közzé, amelyekben a jogi szabályozók változása mellett részletes sajtóanyagra és más, a nőneveléssel kapcsolatos nyomtatott forrásokra támaszkodva, széles nemzetközi kitekintéssel alapozta meg következtetéseit. A nők egyetemi tanulmányainak történetével foglalkozik több önálló munkájában és könyvfejezeteiben a hazai felsőoktatástörténet jeles szakembere, Ladányi Andor is (LADÁNYI, 1996, 2000), aki számtalan levéltári és sajtóforrás feltárásával mutatja be műveiben a téma különböző aspektusait.

Pukánszky Béla a hazai nőneveléstörténet-írás időben és térben eddigi legátfogóbb monográfiáját publikálta 2006-ban *A nőnevelés évezredei* címmel (PUKÁNSZKY, 2006). Munkájában széles elsődleges és másodlagos forrásbázisra támaszkodva foglalta össze a magyar és egyetemes lánynevelés történetét az ókortól napjainkig. A kötetben a szerző érvényre juttatta a neveléstörténet-írás új tendenciáit: az eszme- és iskolatörténeti megközelítés mellett a művelődés- és társadalomtörténeti alapozás jellemzi a művet. A kötet külön érdeme, hogy benne számos, a nőnevelés-történet kiemelkedő női alakjait bemutató mikro-életrajz található, melyek a jövőben akár új kutatások kiindulópontjai lehetnek.

A magyar nőtudományi/ nőtörténeti kutatások és kurzusok múltja és jelene az országban

A gazdagnak és színesnek mondható magyar nőtörténeti kutatások jelentős eredményeik ellenére sem tudták azonban előmozdítani a magyarországi felsőoktatásban a nőtudomány és nemek tudománya integrálódásának folyamatát. Egyelőre leginkább mozaikszerűen, többé-kevésbé egymástól elszigetelten, egymás munkáját nem vagy alig ismerve léteznek csak olyan kutatóközpontok vagy tanszéki csoportok, amelyek képzéseikben helyet adnak a női témák bemutatásának és feldolgozásának. Az egyetemi képzések hagyományos struktúrája nehezen változik, ebből következik többek között az is, hogy a curriculumok átalakítása nehézkesen halad. A nőtörténeti – nőtudományi tartalmak megjelenése a magyarországi graduális, posztgraduális és doktori képzésekben leginkább a hagyományos diszciplínák tanszékeihez köthető, például a történettudományi, irodalomtudományi, neveléstudományi, szociológiai vagy néprajztudományi tanszékekhez. A tanszéki vagy intézeti szintű strukturálódás irányában azonban alapvetően nincs elmozdulás a magyar egyetemeken, a női tematika kurzusokon vagy kurzusok részeként való megjelenése leginkább az adott kurzust tartó tanár saját kutatásaihoz, érdeklődéséhez kötődik. Gyakorta jellemző helyi szinten is az előbb már leírt országos jelenség: a legtöbb esetben egy-egy kar vagy egyetem nőtörténeti és egyéb, gender témákat feldolgozó és tanító tanárai sincsenek egymással kapcsolatban. Thun Éva kutatónő szerint „ez a helyzet bizonyos fokig jelzi a hagyományos tekintélyelvű szerkezet továbbélését. Ebben a merev rendszerben bármilyen más indíttatású interdiszciplinaritás is kevésbé értelmezhető és művelhető. Különálló eredménynek könyvelhetjük el a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Karán nemrégiben megalakult Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központot” (THUN, 2011) – írja Thun Éva.

A magyar fővárosban, Budapesten más helyszíneken is lehetséges egyetemi képzés keretében nőtudományokkal foglalkozni. Kiemelten ilyen helyszín a Közép-Európa Egyetem (CEU), ahol *Társadalmi nemek tanulmánya* címmel lehet mesterképzésben részt venni.⁸ Ezen belül két specializáció közül lehet választani: a *Nők és társadalmi nemek története* és a *Nők és társadalmi nemek tanulmánya* közül. A CEU keretei között doktori kurzusokon is lehet nőtörténeti és gender szemléletű kutatásokkal foglalkozni.

A magyarországi vidéki egyetemi helyszínek közül a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán a Modern Filológiai Intézet keretei között működik a Társadalmi Nemek és Egyenlő Esélyek Kutatócsoport. Ezen belül 2010-ben alakult meg a Gender Kutatócsoport⁹, mely az egyetemen oktató, a társadalmi nemek oktatása és kutatása iránt érdeklődő kollégákat, 15 egyetemi oktatót tömörít, és számos külső munkatársa is van, akik az ország más egyetemeiről csatlakoztak a miskolci kutatásokhoz. A kutatócsoport célja saját megfogalmazásuk szerint: teret és fórumot adni az interdiszciplináris jellegű gender-kutatásoknak, konferenciák szervezésével és publikációk megjelentetésével. Támogatják a gender-téma megjelenítését az oktatásban és az egyetemi életben, segítik a hallgatók gender-témájú szakdolgozatait, és részt vesznek minden olyan kezdeményezésben, amely a nők munkaerőpiaci lehetőségeit aktívan javítja.

A Szegedi Tudományegyetemen már az 1990-es évek elején elkezdődött a nőtudományok kutatása és tanítása, leginkább az irodalomtudomány és a nyelvészet keretei között.¹⁰ Napjainkban az angol szakon tanuló, mester szakos diákok vehetnek fel angol nyelvű kurzusokat a gender tematikához kapcsolódóan. Néhány kurzus a kínálatból: *Introduction to Gender Studies; Gender, Race, Class; Subjectivity and the Female Body, Feminist Literary Theory and Criticism; Histories of Women's Writing in English*. A szegedi kutatóközpont angol nyelvű, *TNTeF, the Interdisciplinary eJournal of Gender Studies* címmel kiadott, Magyarországon az első nőtudományokhoz kapcsolódó elektronikus folyóirata¹¹ számos magyar és külföldi, a nőtudományhoz kapcsolódó témákkal foglalkozó kutatónak teremt publikálási lehetőséget.

Nőtörténeti kurzusok a PTE Bölcsészettudományi Karán

Tantárgyak a Történettudományi Intézetben és az Irodalomtudományi Tanszéken

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara abban a magyarországi városban működik, ahol 1367-ben az első magyar egyetem létrejött. A 20. században 1923-ban indult újra Pécsen az egyetemi képzés, a Bölcsészettudományi Kar jelenlegi működésének pedig 1983-ban teremtették meg a törvényi kereteit. Ezen a karon napjainkban ugyan több fontos kutatócsoport és kutatóintézet működik, ezek között azonban nőtudományi vagy nőtörténeti kutatóközpontot nem találhatunk. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a Pécsen tanuló diákoknak nélkülözniük kell a társadalmi nemekkel, nők történetével kapcsolatos kurzusokat és tudástartalmakat. A Bölcsészettudományi Kar keretei között ugyanis különböző tanszékeken és intézetekben számos oktató végez nőtudományos kutatásokat is: irodalmárok, nyelvészek, szociológusok, pszichológusok, romológusok, történészek és neveléstudománnyal foglalkozó tanárok. Kutatási eredményeik helyett kapnak BA és MA szintű kurzusaik tematikájában, megjelennek a Kar tudományos konferenciáin, a diákok szakdolgozati témaválasztásában, valamint a 7, bölcsészettudományi területen működő doktori iskola képzéseiben.

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül néhány, a pécsi Bölcsészettudományi Karhoz kapcsolódó olyan kurzust szeretnék részletesebben bemutatni, amelyek a nőtörténet, a lánynevelés- és női művelődés története, illetve az irodalomtörténet szempontjából jelentősek.

A Történettudományi Intézethez kapcsolódóan *Női szerepek a 18–20. századi társadalomban, gazdaságban és a kultúrában* címmel vezet szemináriumot Czeferner Dóra és Szlanyinka Éva. A kurzus során a hallgatók a 18–20. századi női lét különböző aspektusai mellett közelebbről megismerkedhetnek a nőtörténet kutatásának inter- és multidiszciplináris metodológiájával, illetve a témakör tanulmányozásához használható különböző forráscsoportokkal. A szeminárium célja, hogy nőtörténeti adalékokkal szolgáljon a vizsgált korszak társadalom-, gazdaság-, és kultúrtörténetéhez. A tradicionális közép- és koraujkori nőkép fokozatos átalakulásán keresztül a hallgatók képet kaphatnak a „gyengébb nem” hagyományos és kevésbé hagyományos szerepeiről. A nők egyesületi tevékenysége, a nőoktatás intézményes kereteinek kiterjesztése, valamint a szavazati jogért folytatott harc mellett olyan témák is feldolgozásra kerülnek, mint a nők szociális helyzete, háborús szerepvállalása, a női munka, vagy a prostitúció és a bűnözés.

A kurzus egyik vezetője, Czeferner Dóra doktori témájában az 1860-1914 közötti, a női munkavállalásról keletkezett forrásokat és vitákat igyekszik feltárni. A nőtörténet és a sajtótörténet határterületére helyezhető kutatásban a női munkavégzés szellemiségét, illetve a nők kereseti tevékenységéről alkotott véleményeket vonja elemzés alá az Osztrák–Magyar Monarchia államaiban, illetve a Német Császárság területén megjelentetett feminista sajtótermékek alapján. Emellett a három ország nőmozgalmai között a korszakban rendkívül intenzíven kimutatható tudástraszfer megjelenési formáit igyekszik megkeresni egy, a nyugati országokban igen népszerű, Magyarországon azonban még kevésbé ismert interdisziplináris metodológia, a diskurzus analízis, valamint a sajtóelemzés eszközeinek segítségével.

Szintén a Történettudományi Intézetben, azon belül is a Modernkori Történeti Tanszéken folyó társadalomtörténeti kurzusain Slachta Kriszta tanárnő minden esetben igyekszik beépíteni a nőtörténet témáját és szakirodalmát. A nők történetének áttekintésére ugyan nem minden kurzuson tudnak egy teljes órát szánni, de szinte minden alkalommal érintik az adott téma nőtörténeti vonatkozásait. A tanárnő arra törekszik, hogy a nők és a nőtörténet szinte állandóan, minden résztéma tárgyalásánál jelen legyen, ne pedig egy elkülönült szeletként lássák a hallgatók, hiszen a mindenkori társadalmaknak állandóan jelenlévő,

azokat aktívan alakító részei a nők. A kurzusok közül például az *Európa és Magyarország társadalomtörténete a 20. században* című, BA és MA szinten is oktatót tárgynál kerül elő a nők története, az emancipáció, a feminizmus(ok) jellemzői, a nők az oktatásban, valamint a női munkavállalás témája. A nőtudományok új kutatási eredményei, a gender szemlélet nem nélkülözhető olyan tématerületek tanításánál sem, mint a demográfia, az urbanizáció, a lakóterhasználat, a fogyasztástörténet, a kulturális változások, az ifjúsági szubkultúrák, a foglalkozásszerkezet, az öltözködés és divat története, illetve maga a művelődéstörténet. A téma legnagyobb mértékben a *Hétköznapi élet Kádár János korában* című kurzuson kerül vizsgálatra, főleg Valuch Tibor, Tóth Eszter Zsófia, Schadt Mária, Horváth Sándor, N. Kovács Tímea magyar kutatók munkái alapján.

Az Irodalomtörténeti Tanszék tanára, Sári B. László irodalom- és kultúraelméleti óráin rendszeresen tanít feminista irodalomkritikát, melynek bevezetésekor a feminizmus kialakulásának történetéről ad áttekintést (javarészt az angolszász vonatkozásokat illetően). Az oktató több olyan tárgyat is tanít, ahol a nemi szerepek szempontjai (és nem csupán a nők) hangsúlyosan előkerülnek: ilyen a háború utáni brit film történetével foglalkozó BA kurzus (pl.: női szerepek a filmvászonon; a feminizmus „Csipkerózsika-álma” a háború után, a második hullám elindulása), valamint a kortárs amerikai próza kurzus (BA és PhD hallgatóknak számára, részben eltérő tematikával), ahol az etnikai kánon és a minimalista (machó) próza is hangsúlyosan jelen van. Sári B. László ez utóbbi témában (kortárs amerikai minimalista próza) írta habilitációs értekezését, külön fejezetet szentelve az identitás-politikai kérdéseknek.

Nőtörténet és lánynevelés a Neveléstudományi Intézet tanárképzési programjában

A nőtudomány, azon belül is kiemelten a lánynevelés és a női művelődés története hangsúlyos csomópontja a pécsi Bölcsészettudományi Karon folyó tanárképzésnek, valamint kiemelt területe ez az 'Oktatás és Társadalom' Neveléstudományi Doktori Iskola Oktatástörténeti programjának. A Neveléstudományi Intézet BA és MA szintű képzéseiben, illetve az új, kompetencia alapú, 5+1 éves osztatlan tanárképzésben is több kurzus keretei között esik szó a nőnevelés történetéről (az ókortól napjainkig, a nyugati kultúra jellemzői mellett a nem európai kultúrákra nyújtott kitekintéssel).

A lánynevelés és női művelődés történetének a feltárása Magyarországon sem új keletű kezdeményezés. A nő- és a neveléstörténet gazdag tematikájának kiemelkedő, már a korábbi századokban is gyakran kutatott területét jelenti a *nőnevelés múltjának* feltárása. A tématerület historiográfiája egyrészt azt mutatja, hogy a nőnevelés-történet az „általános” neveléstörténet egyik ága volt az elmúlt évtizedekben, másrészt pedig a leányiskolák és a lányok neveléséről szóló eszmék kutatásának felfutását láthatjuk. (Ez utóbbiak alatt világosra leginkább a középosztály-beli lányok nevelését értik a kutatók, hiszen a közép- és felsőszintű intézményesült képzésben túlnyomórészt ők vettek részt.) Hunt megállapítása szerint a nőnevelés kérdése a neveléstörténetben szinte minden esetben vagy alárendelten, vagy elkülönítetten kezelt téma (HUNT, 1987: 12.). A nőnevelés-történet kutatásában is új dimenziókat nyitott és korszerű megközelítési módokat tett lehetővé a *gender* szempontú vizsgálódás, amelyet értelmezési keretként használva világossá vált, hogy az utóbbi másfél évszázad során a nyugati világban mindenütt – így természetesen Magyarországon is – a lányok iskolai képzése során jelentős konfliktusok keletkeztek a munkára nevelésük és az otthoni (hagyományosan női) feladataikra felkészítésük között (HUNT, 1987: 13.). Az elmúlt időszak kutatásai arra is rámutattak, hogy milyen szoros a nő- és a társadalomtörténet kapcsolata, hogy a leánynevelés részletei és összefüggései nem elemezhetők és érthetők meg széles társadalom- és női történeti háttér nélkül. A kutatások fontos hozadéka, hogy

világosan láttatják: nem beszélhetünk egyetlen társadalom esetében sem átfogó módon a „lánynevelésről” vagy „a nők művelődési szokásairól”, hiszen a nevelési célokat, tartalmakat, lehetőségeket illetően éppúgy jelentős társadalmi, felekezeti, nemzetiségi különbségek léteztek, mint a kutatások főszereplőiként aposztrofálható lányok iskolai, családi nevelési tapasztalatait illetően.

Nőnevelés-történet az „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskolában

A Neveléstudományi Doktori Iskola, mely 2006-ban alakult meg, jelenleg két programmal működik (Nevelésszociológia és Oktatástörténet), és három évfolyamán körülbelül 100 diák tanul. Közülük többen foglalkoznak kifejezetten nőnevelés-történeti kutatásokkal, e tanulmány írójának vezetésével.

A pécsi 'Oktatás és Társadalom' Neveléstudományi Doktori Iskola nevelés- és művelődéstörténeti kurzusain a nőneveléssel kapcsolatosan bemutatásra kerülő időszak a 18-20. század, és hangsúlyozottan a 19-20. század fordulójáról folynak kutatások. E tanulmány írója most készülő akadémiai doktori értekezésében a szintézis-alkotás igényével igyekszik elkészíteni a magyarországi lánynevelés és női művelődés történetének 18-19. századi összefoglalását. Kutatásának, mely széles nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alappal zajlik, több csomópontja van: A lánynevelés és női művelődés történetének hazai és nemzetközi historiográfiája; A nőkről írott újkori európai források recepciója és hatása Magyarországon; A magyarországi nő- és lánynevelés fejlődéstörténetének főbb jellemzői; Problématörténeti kutatások: a háztartási és gazdasági feladatokra felkészítés újkori jellemzői; lánynevelés és nemzeti nevelés összefüggései; az anyaságra nevelés jellemzői; a lányok testi nevelése, a női sportok kibontakozása; a nők önművelődési lehetőségei és formái (pl.: olvasás, egyleti élet, színház stb.); az újkori magyarországi tudomány- és művészettörténet kiemelkedő női alakjainak bemutatása; munkára nevelés, női munkavállalás 19-20. század fordulóján.

A Doktori Iskolában doktorhallgatók által kutatott témák között például az alábbiak szerepelnek: a lányok/nők jelenléte a századforduló kereskedelmi szakoktatásában (Nagy Adrienn), iparoktatásában (Vörös Katalin), a nők megjelenése a pedagógusi pályán/tanítónői memoárok, levelezések vizsgálata (Takács Zsuzsanna), az osztrák és magyar női sajtó/pedagógiai sajtó nőneveléssel kapcsolatos cikkanyagának összevető tartalomelemzése (Téglás Eszter és Bánáti-Melczér Réka), a koedukáció megvalósulása az egyetemi képzésben, az ezzel kapcsolatos vélemények és viták a 19-20. század fordulóján (Pálmai Dóra), a nemi nevelés, a fiúk és lányok erkölcsi és szexuális nevelése a 20. század kezdetén (Havancsák Alexandra), a régi magyarországi tankönyvek nőképeinek vizsgálata (Molnár-Kovács Zsófia).

Ami a jelenleg futó pécsi kutatásokban viszont újdonságként szerepel az elmúlt évtizedek magyar feltárásaihoz képest, az egyrészt a térben és időben is komparatív szemléletmód, másrészt az írott, hagyományosan levéltárakban őrzött forrásanyag mellett új, másféle forráscsoportok kutatásba történő bevonása. Figyelmünk középpontjában áll így többek között a magánszféra körébe tartozó írott és tárgyi emlékek vizsgálata (naplók, önéletrajzok, memoárok, magánlevelezések, személyes használati tárgyak, öltözékek), a pedagógiai és női sajtó vizsgálata. Ezek mellett a nőkkel és a lányneveléssel kapcsolatosan is igen fontos forráscsoportot jelentenek a Magyarországon és külföldön is alig tanulmányozott, nagyrészt kéziratos formában megőrzött egyházi prédikációk és halotti beszédek, amelyek vizsgálata azért is lényeges, mert az újkorban az olvasni nem tudó emberek, a legkülönbözőbb társadalmi réteghez és életkori csoporthoz tartozó, mindkét nem tagjai számára is ismeret-közvetítő és véleményformáló szerepük volt. A leányiskoláztatás történetének

fontos írott forrásai továbbá a statisztikai adatokat tartalmazó iskolai évkönyvek, értesítők, és a népszerűségösszeírások különböző adatsorai (főként a 19. század közepétől kezdve). A szépirodalmi mű mint forrás is segítheti a nőtörténeti kutatásokat, az ókori drámáktól a középkori verseken át az újabb kori regényekig. Ezek a források egyrészt amiatt fontosak, mert – kellő kritikával és más, történeti forrásokkal történt összevetés után – feltárható belőlük a nők társadalmi reprezentációja. Az irodalmi művek esetében a *gender* kutatásokban gyakorta külön vizsgálat tárgyát képezik a nők által létrehozott és hátrahagyott irodalmi alkotások. Ezekre azért is érdemes külön figyelmet fordítani, mert a 19. századtól keletkezett irodalomtörténeti „kánonok” gyakran nem, vagy alig említik a női alkotókat. (Megjegyezzük, hogy ugyanez a jelenség megfigyelhető a művészettörténet és a tudománytörténet esetében is.) Az írott források mellett a nőkkel, lányiskolákkal kapcsolatos képanyag (családi fényképek, sajtófotók, művészeti ábrázolások, a művelt, emancipált nőket nevetésséggé tevő karikatúrák), valamint a 20. század történetének megismeréséhez az oral history emlékei is fontos források.

Az új forráscsoportok feltárásához természetesen új elméleti és módszertani keretek is szükségesek. A már említett komparatív szemléletmód mellett a tartalomelemzés, az ikonográfiai-ikonológiai elemzések, a diskurzus-elemzés, a prozopográfia, a mikrokatások jelentik a fő irányokat a pécsi doktori iskolában.

A felsorolt kurzusokon és kutatásokon kívül a pécsi bölcsészképzés esetében több, pszichológiai, néprajzi, nyelvészeti és szociológiai tárgyú kurzusnak is része kisebb-nagyobb súllyal és hangsúllyal a női témák, illetve a társadalmi nemek bemutatása. A Pécsi Tudományegyetemen a közeli jövőben kiemelt feladat lehet egy nőtörténeti és/vagy a társadalmi nemek kutatásával foglalkozó kutatócsoport vagy központ létrehozása. Ez az előadás ehhez szeretne kiindulópontot adni, hiszen korábban sohasem történt meg a Bölcsészettudományi Kar kurzuskínálatának és kutatási csomópontjainak hasonló, összevető áttekintése.

Miért fontos a nőtörténet megjelenítése a felsőoktatásban és a tanárképzésben?

A hagyományos történetírás művelői hosszú időn keresztül, a történelem tudományának 18-19. századi kialakulásától (a modern nemzetállamok létrejöttétől) kezdve a múlt tanulmányozását többnyire úgy végezték, hogy a nők történetére nem vagy csak alig, és inkább „mellékesen” fordítottak figyelmet. A 19. század végére (férfi-) szakmává váló történetírás középpontjában a politika- és hadtörténet állt, ez pedig „a férfiak felsőbbrendű jogait, tetteit, gondolatait és katonai sikereit ünnepelte” (PETŐ, 2006:515.), és a múlt bemutatásából nem csupán a nők, hanem a gyermekek, a nem nyugati kultúrák népei, a kisebbségek, illetve a közélet szféráján kívül eső, a magánélethez tartozó történések is kimaradtak. Pierre Grimal egy korábban írt véleménye szerint „a történészek csak a férfiak történetéről tudnak... Felhasználják azt a kettősséget, hogy sok nyelv ugyanazzal a névvel jelöli az emberi nem képviselőit általában, mint a hímneműeket, és azon a címen, hogy az „emberek” történetét meséli el, a férfiak, fivérek, fiúk és apák történetére szorítkoznak. A lányok, asszonyok, nővérek és anyák csendben jelen lehetnek, mint titkos utasok: csak mellőztetésük által léteznek. Vannak ugyan közöttük olyanok, akik helyet kaptak az emberiség évkönyveiben, de azok máris gyanúsak, hogy hűtlenek lettek nőiességükhöz. Jeanne d’Arc-ot egy kicsit azért is égették el, mert makacsul férfiruhát hordott.” (GRIMAL, 1965:7.). Számos hasonló kutatói véleményt idézhetünk még, amelyek rámutatnak a hagyományos történetírás szemléletbeli hibáira, hiányosságaira. Gisela Bock német történész például így fogalmazott: „a hagyományos történetírásban a történelem olyasmis volt, amit a férfiak csinálnak, szenvednek el, írnak le, s a férfiak történelembeli – vagy a történelemmel kapcsolatos – tapasztalata »általában« a történelemmel azonosult.” (BOCK, 1990:25-26.) A tudományos

történetírás fejlődési fázisait több írásában vizsgáló német kutató, Iggers szerint a 19. század közepétől a 20. század közepéig uralkodott a történetírásban és múlt-kutatásban az a történeti módszer, amelynek a lényegét a források kritikai vizsgálata jelentette. A történelem tudományos jellegét maga a módszertan adta. A kutatók előtérbe helyezték, előnyben részesítették az írott forrásokat, főként a hivatalos, levéltárban, irattárban őrzött iratokat. „Ezek a források feltárták a politikai döntéshozó helyzetben lévő, többnyire férfi történelmi szereplők szándékait...” (IGGERS, 2005:55.) A nők történetének feltárásához alapot jelentő forrásokat viszont a tudományos történetírás kezdeti szakaszában nem vagy alig kutatták, illetve ezek eleve sokkal kisebb mennyiségben keletkeztek és őrződtek meg a történelem során, lévén maga a források konstruálása és továbbhagyományozása is főként a férfiak világához kötődő tevékenység.

A feminizmus 19. század végétől kibontakozó különböző hullámai és áramlatai, a múlt-kutatásban a 20. század középső időszakától, de különösen a II. világháborút követően kibontakozott ún. társadalomtudományi megközelítések¹², a nők megjelenése a történelmi szakmában egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy a hagyományos történet-írás férfi-központú múlt-ábrázolása a 20. század második felére megkérdőjeleződött. A nő-történet-írás tulajdonképpen ennek a szemléletnek a kritikájaként született, és a bírálat elméleti és empirikus szinten is kibontakozott. Ez az új kutatási szemléletmód rámutatott arra, hogy ugyan a nők és a férfiak története természetesen együttesen tette ki a múltat, mégis más a „a történelemben jelentkező és a történelemmel kapcsolatos női tapasztalat” (BOCK, 1990:30.).

A nő-történet kutatása, illetve (újabb) a történelem *gender* szemléletű feltárása néhány évtizeddel ezelőtt még gyerekcipőben járt. Napjainkban ez a történettudomány egyik leginkább virágzó területe, jól kidolgozott elméleti és módszertani alappozással, amely napról napra dinamikusan fejlődik, és – inter- és multidiszciplináris közelítésekre támaszkodva – mind jobban átformálja az előző korokról való ismereteinket. Külföldi és hazai szerzők ezrei próbálják kutatásaikkal és műveikkel bizonyítani, hogy a nő-történet tanulmányozása nem másodrangú tevékenység, hanem a történettudományi kutatások szerves része, azok kiteljesítője (FRENCH és POSKA, 2007:11.). (Mindez karöltve jár azzal a folyamattal, ahogyan a bölcséleti tudományok legkülönbözőbb területein – például az irodalomtudományban, a pszichológiában, a szociológiában, az etnográfiában, a művészettörténetben, a színháztudományban, a filozófiában stb. – is megjelenik a női látásmód.¹³)

A korábban hagyományosan használt történeti forrásanyagnál szélesebb bázissal dolgozó, a múlt korszakolását átértelmező, a nemek dichotómiáit kritika alá vonó, a nyugati világ hagyományosan sikeres és befolyásos férfiakra, férfi-csoportokra koncentrálnak narratíváit kitágító nő-történet-írás gyökeresen új képet közvetít a múltrol. Ennek újszerű kereteket ad a 20. század második felétől kibontakozott (mintegy a társadalomtudományi modellekre adott válaszként született) *kulturalista* megközelítés a történeti kutatásokban. Ez a szemléleti mód olyan történetírásra támaszt igényt, amely a lakosság széles tömegei (mindkét nem, minden korosztály, nem csak a többségi társadalom tagjai) felé fordul, nem követi a történelem lineáris folyamatként való felfogását, és jellemzője még az is, hogy (legalábbis elméletben) a „Nyugatra való fixálódástól a nem-nyugati társadalmak és kultúrák felé fordul” (IGGERS, 2005:56.), amelyek önmagukban is értékesek és figyelemre méltóak, bonyolult kapcsolati rendszereik vizsgálata pedig új megvilágításba helyezheti a múltrol való eddigi tudás számos elemét. A gazdasági-politikai fókuszálás helyett ez a fajta, a nő-történet-írás fejlődésére is jelentősen ható történetírói szemléletmód a kulturális (vallási, ideológiai, művelődés- és nevelésügyi stb.) tényezőket vizsgálja.

Az egyetemeken Magyarországon, így a Pécsi Tudományegyetemen is egyre fontosabbá válik a bölcséleti és társadalomtudományi tudományágakhoz tartozó szakok, kurzusok tartalmában a nő-történet és a *gender* szemlélet megjelenítése, a nők történelmi emlékein és tapasztalatain alapuló tudás reprezentálása. Ennek támogatásához a tantervek kidolgozá-

sa mellett szükséges olyan tematikus könyvtárak, elektronikus könyvtárak, levelezőlisták létrehozása és további bővítése, amelyek a tanárok és diákok munkáit segíthetik. Természetesen a magyarországi kutatóknak és diákoknak is lehetőségük van nemzetközi szervezetekhez kapcsolódni, könyvtárakban, adatbázisokban folytatni kutatásokat, véleményem szerint azonban kevés lehetőséget használnak ki a téma iránt érdeklődő magyarok. A forrásközpontú történelem-tanítással együtt az élményközpontú, kreativitást és kritikai érzéket fejlesztő történettudomány, neveléstörténet és irodalomtörténet művelése szükséges. Ehhez fontos a hagyományosan frontális munkán, tanári előadásokon nyugvó egyetemi képzés folyamatos átalakítása: a kooperatív munkamódszer, a projekt-módszer alkalmazása éppúgy szükséges, mint az alapos kutatómódszertani felkészítés, a nőtörténet forrásainak fő lelőhelyeként működő közgyűjtemények (levéltárak, könyvtárak, múzeumok, képtárak, virtuális adattárak stb.) megismerése.

A közoktatásban, a felsőoktatásban, a tudományos utánpótlás-képzésben, valamint az élethosszig tartó tanulás folyamatában most, a 3. évezred kezdetén hangsúlyossá kell tenni a történelem újszerű, a nők történetét is a kutatások és oktatás középpontjába helyező szemléletet. Igazi áttörést az hozhat majd, ha a nők története nem csupán különálló tantárgyként vagy egy-egy egyetemi kurzus kis részeként kerül bemutatásra, hanem a múlt megismerése során szervesen összefonódik a társadalmi nemek történetével kapcsolatos valamennyi ismeretünk. Olyan történelem-képet kell kidolgoznunk, amely a lehető legkomplexebb módon tudja modellálni azt, hogy milyen volt a múlt. Ehhez a diakrón szemléletmód mellett szinkrón látásmód is szükséges, a térben és időben összehasonlító, probléma- és forrásközpontú kutatásokat össze kell kapcsolni a hatás- és recepcióvizsgálatokkal. Minél inkább helyére kerül a nőtörténet az egyetemi curriculumokban (is), annál közelebb kerülünk az esélyegyenlőséget szem előtt tartó, a demokratikus alapokat megerősítő, a férfiak és nők jogait és lehetőségeit együttesen kiteljesítő társadalomhoz.

Jegyzetek

- 1 Kiemelten említhetők Gyáni Gábor művei, például: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, Magvető, 1973.
- 2 A nőtudományok intézményesülésének eredményeiről I.: Pető Andrea (szerk.): *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Budapest, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 2006.
- 3 Például: Rubicon 1991/3. (*Pesti nő a századfordulón*) és 2001/6. (*Nők a történelemben: nőtörténelem*); Café Babel 1994/11-12. (*Férfi – nő*); Educatio 1996/III. (*Nők*), 2007/IV. (*Társadalmi nemek*), Korunk 2000/október (*Nők – szempont*), 2007/március (*Női szerepek*); Palimpszeszt elektronikus folyóirat 2002. január 16. sz. (*Vox mulieris*); 2002. december 19. sz. (*Nőképek*)
- 4 L. például az alábbi írásokat: The role of women in the history of science, technology and medicine in the 19th and 20th c. I. k. Veszprém, 1983.; Pető Andrea – Szapor Judit: Women and the Alternative Public Sphere: toward a redefinition of women's activism and the separate spheres in East Central Europe. *NORA: Nordic Journal of Women's Studies* 2004. (12.) 3. 172-182. o.; Pető Andrea – Szapor Judit: The State of Women's and Gender History in Eastern Europe: The Case of Hungary. *Journal of women's history* 2007. (19.) 1. 160-166. o.; Andrea Pető: Kontinuität und Wandel in der ungarischen Frauenbewegung der Zwischenkriegperiode. In: Gerhard, Ute (szerk.): *Feminismus und Demokratie. Europäische Frauenbewegung der 1920er Jahre*. Königstein, Ulrike Helmer Verlag, 2001. 138-159. o.; Borbála Juhász: Women in the Hungarian Revolution of 1956. The Women's Demonstration of December 4th. In: Andrea Pető – Béla Rasky (ed.): *Construction and*

- Reconstruction. Women, Family and Politics in Central Europe 1945–1998.* (The Program on Gender and Culture, Austrian Science and Research Liaison Office, Budapest, OSI Network Women’s Program.) Budapest, CEU, 1999. 19-32. o.; Andrea Pető: Hungarian Women in Politics. In: Scott, Joan et al. (ed.): *Transitions, Environments, Translations: The Meanings of Feminism in Contemporary Politics.* New York, Routledge, 1997. 153-161.; Andrea Pető: The History of the Women’s Movement in Hungary. In: Rosi Braidotti – Gabriele Griffin (ed.): *Thinking Differently. A Reader in European Women’s Studies.* London, Zed Books, 2002. 361-372.; Andrea Pető: *Hungarian Women in politics 1945-1951.* East European Monographs, Columbia University Press, 2003. és számos egyéb mű.
- 5 Ebben témában várható Dezső Renáta írása is, DEZSŐ, Renáta Anna (megjelenés alatt): *Adventures of an Educationalist in a Post-Socialist Country.* In: CARR, Helen (Ed.): *Fierce, Fearless, Fearsome: The Fieldwork Manual for Women.* Oxford: Berghahn Books
 - 6 L. például az alábbi kurzus-leírást: Laakso, Johanna: *Fragen der »finnisch-ugrischen Frauengeschichte« am Beispiel der Geschichte Ungarns.* <http://homepage.univie.ac.at/johanna.laakso/gender03/ungg.html> [2014.05.07.]
 - 7 L. például a TÁRKI nőkkel és nemi szerepekkel kapcsolatos empirikus adatfelvételeit: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/nok/kutatasok/> [2014.05.11.]
 - 8 A központ angol nyelvű honlapja: <http://gender.ceu.hu/> [2014. 05. 08.]
 - 9 A kutatócsoport magyar nyelvű honlapja: <http://www.mfi.uni-miskolc.hu/index.php/hu/tudomanyos-tevekenyseg/102-kutatocsoportok/gender> [2014. 05. 08.]
 - 10 Történetéről itt található angol nyelvű összefoglalás: <http://gender.ieas-szeged.hu/index.html> [2014. 05. 08.]
 - 11 Az angol nyelvű folyóirat honlapja: <http://tntefjournal.hu/en/index.html> [2014. 05. 08.]
 - 12 A II. világháborút követően a ú.n. társadalomtudományi történetírás különböző formái alakultak ki (például az amerikai „*New History*”, a francia *Annales* folyóirat körül szerveződő történészgenerációk, a németországi Weber-i történetírás, a szovjet típusú marxizmus-leninizmus és a nyugati típusú neomarxizmus). Ehhez kapcsolódtak a gazdasági-demográfiai típusú és a kvantitatív elemzéseken nyugvó irányzatok is, melyek máig nagy jelentőséggel bírnak a történettudományban. L. erről: Iggers: *A történetírás elmélete és története...* i. m. 56. o.
 - 13 L. erről a témáról az alábbi alapkönyvet: Langland, Elisabeth – Gove, Walter (ed.): *A Feminist perspective in the Academy. The Difference it Makes.* Chicago – New York, The University of Chicago Press, 1981.

Hivatkozások

- BALOGH Margit – S. NAGY Katalin (szerk.) (2000): *Asszonyorsok a 20. században.* BME Szociológia és Kommunikációs Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, Budapest.
- BOCK, Gisela (1990): A nőkkel foglalkozó történetírás az NSZK-ban és nemzetközi összefüggésben. In: Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai.*, Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, Budapest. 25-37. o.
- FÁBRI Anna (1996): *„A szép tiltott táj felé”: Magyar írónők a két századforduló között (1795-1905).*, Kortárs Kiadó, Budapest.
- FÁBRI Anna – BORBÍRÓ Fanni – SZARKA Eszter (szerk.) (2006): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866-1895.* Kortárs Kiadó, Budapest.
- FRENCH, Katherine L. – POSKA, Allyson M. (2007): *Women Gender in the Western Past. Vol. 2. Since 1500.* Boston-New York, Houghton Mifflin Company, 2007.

- GRIMAL, Pierre: Introduction à l'histoire mondiale de la femme. In: Uő.: *Histoire mondiale de la femme*. Vol. 1. Préhistoire et Antiquité. Paris, Nouvelle librairie de France, 1965.
- GYÁNI Gábor (1973): *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető, Budapest.
- HUNT, Felicity (ed. 1987): *Lessons for Life: The Schooling of Girls and Women, 1850-1950*. New York & Oxford: Basil Blackwell.
- IGGERS, Georg G. (2005): A történetírás elmélete és története. *Magyar Lettre Internationale*. ősz, 58. sz., 55-58. o.
- KÉRI Katalin (2008): *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867-1914*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs.
- KÉRI Katalin (1999): *Tollam szivárványba mártom. Források az európai nőtörténet köréből az ókortól a 20. századig* – Elektronikus kiadás, Pécs., <http://mek.niif.hu/02100/02110/html/index.htm> [2014.04.30.]
- KONCZ Katalin: *Nők a munkaerőpiacon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KÜLLŐS Imola (szerk.) (1999): *Hagyományos női szerepek – Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- LAAKSO, Johanna: *Fragen der »finnisch-ugrischen Frauengeschichte« am Beispiel der Geschichte Ungarns*. <http://homepage.univie.ac.at/johanna.laakso/gender03/ungg.html> [2014.05.07.]
- LADÁNYI Andor (1996): Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio*, 3. 375-389. o.
- LADÁNYI Andor (2000): Egyetemi nőkérdés. In: Ladányi Andor.: *Klebsberg felsőoktatási politikája.*, Argumentum Kiadó, Budapest.
- LANGLAND, Elisabeth – GOVE, Walter (ed, 1981): *A Feminist perspective in the Academy. The Difference it Makes*. Chicago – New York, The University of Chicago Press.
- LÉDERER Pál (szerk.) (1999): *A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*. Új Mandátum, Budapest.
- NAGY Bea – S. SÁRDI Margit (szerk.) (1997): *Szerep és alkotás.*, Csokonai Kiadó, Debrecen.
- NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin (1969): *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918).*, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin (1969): *A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- OROSZ Lajos (szerk.) (1962): *A magyar nőnevelés úttörői*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- OROSZ Lajos (1962): *A magyar nőnevelés úttörői*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- PÉTER Katalin (1985): *A csejtei várúrnő: Báthory Erzsébet*. Helikon Kiadó, Budapest.
- PETŐ Andrea (szerk.) (2006): *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon*. Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest.
- PETŐ Andrea (szerk.) (2003): *Női esélyegyenlőség Európában. Nőtudományi tanulmányok és a munkaerő-piac kapcsolata Magyarországon*. Balassi Kiadó, Budapest.
- PETŐ Andrea (szerk.) (2003): *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19-20. században*. Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, Budapest.
- PETŐ Andrea (2003): *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alakzata*. Balassi Kiadó, Budapest.
- PETŐ Andrea (2006): Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.*, Osiris Kiadó, Budapest.
- PUKÁNSZKY Béla (2006): *A nőnevelés évezredei*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.) (1997): *Nők a magyar történelemben*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- S. SÁRDI Margit – Tóth László (szerk.) (1997): *Magyar költőnők antológiája*. Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- SCHADT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”: Nők az ötvenes években. Pro Pannonia Kiadó, Pécs.

SCHWARTZ, Agatha (2008): *Shifting Voices. Feminist Thought and Women's Writing in Fin-du-Siècle Austria and Hungary*. Montreal, McGill-Queen University Press.

THUN Éva (2011): *A nőtudomány és a társadalmi nemek tudománya. I-II.* <http://thuneva.blogspot.hu/2011/06/notudomany-es-tarsadalmi-nemek.html> [2014.05.08.]